

Кристина Стафф

ІВАН ФРАНКО І ЛІТЕРАТУРА ПОЛЬСЬКОГО ПОЗИТИВІЗМУ¹

Коли Олександр Свентоховський з глибокою вірою в прогресивність і чудове майбутнє капіталізму формував свої погляди в статті «Що робити» на сторінках «Przeglądu Tygodniowego» в 1872 р., Іван Франко був учнем шостого класу дрогобицької гімназії. Коли А. Свентоховський переживав розчарування, яке наступило після конфронтації позитивістських гасел з дійсністю, що чітко доводила непридатність позитивістського рецепту при суспільних недугах. І. Франко відкривав першу сторінку книжки з назвою «Література». Був рік 1874 — в часопису «Друг» появилася сонет «Народні пісні» молодого автора, що ховався під псевдонімом Джеджалик.

Польський позитивізм, який виріс на ґрунті змін, що відбулися у суспільно-економічних відносинах королівства, користувався знаннями і досвідом вже сформованих буржуазних суспільств, постулюючи на рідному ґрунті, м. ін., такі завдання: а) модернізація журналістики, що веде до співробітництва преси з письменниками, б) ознайомлення громадськості з економікою, фізіологією, природознавством і т. п. та в) що з цього виникає — посилена праця над перекладами з іноземних мов, не тільки творів художньої літератури, але передовсім — всяких наукових праць. Два останні постулати були по суті практичними вказівками, які, звичайно, підлягали довільній інтерпретації: публіцист, літератор, перекладач давав громадськості те, що диктувала йому його соціальна приналежність, інтерес класу, якого він був представником.

Між іншим, я хотіла б додати, що докладний огляд назв творів, перекладених в обговорюваний період з іноземних мов, напевно, поповнив би — як на польському, так і на українському ґрунті — лінію розвитку світогляду окремих письменників, які були одночасно авторами перекладів, а також мали б ми уяву про громадське замовлення, якому, безумовно, підпорядкувалися перекладачі.

Вернімося однак до основної справи: становище, яке я накреслила, мало свій відповідник в тодішній літературній критиці. Ведучим критиком обговорюваного періоду був П. Хмельовський. Його праці, його осуди майже тридцять сім років (1867–1904) звеличували або розтрощували письменників і їх твори. Феноменальна працьовитість, систематичність, все сторонність зацікавленість цього вченого здобули йому і пошану, і віру в безпомилковість його думки не тільки серед своїх, але й серед чужих. Доказом цього є хоч би не одноразове посилення І. Франка на думки цього польського дослідника.

¹ Подаємо за: Стафф К. Іван Франко і література польського позитивізму // Наша культура. — 1973. — № 8. — С. 4–5.

У 1896 у вступі до польського перекладу «Філософії мистецтва»¹ Г. Тена П. Хмельовський так характеризує² існуючу тоді інтелектуальну атмосферу: «І ось тепер, під кінець століття (...) виникає почуттєво-фантастична опозиція, проти пануючого досі на духовних вершинах позитивного погляду, опозиція, подібна до цієї, з якою романтизм виступав проти раціоналістів (...) В усіх, однак таких різноманітних формах, є одна безсумнівна риса — прагнення видобути на поверхню слідні пригнітаючого позитивного методу вільного льоту зворушення й уяви (...)».

Це саме явище має на думці І. Франко, коли в своїй статті «Сучасні польські поети»³ пише: «В ім'я цих нових окликів починається безпощадна критика старих, пережитих напрямків і поглядів». Тим часом ще в 1881 р. у зв'язку з виданням в цьому ж році «Зарису П. Хмельовського» мала місце полеміка, яка показувала, що ця «безпощадна» критика, грізна боротьба була в певному ступені братерським «бранням за чуби».

У «Зарисі» головним каноном, як пише Г. Сенкевич, «якого автор дотримується в усій праці і згідно з яким виносить вердикти» є боротьба молодих зі старими. Однак більшість дискутуючих, що виступали в цій справі, серед них і Г. Сенкевич, згідно твердила, що жодної боротьби властиво не було, існувала натомість різниця в засобах.

У цій же статті (від 1899 р.) І. Франко стверджує: «Здавалося, що для поезій тут нема місця і справді, поет цього покоління вийшов не з позитивної кузні (...). Цим поетом був Адам Асник».

У цьому формулюванні український письменник повторює думки тодішньої польської критики, яка постійно підкреслювала епігонство поезії А. Асника, яка «неодмінно дозволить віднести себе як до джерела до Словацького, Гейне або Мюссе». Це слова С. Тарнавського, а Г. Сенкевич часто натякав на «переживання крихт романтичних ідей». Український критик, аналізуючи творчість А. Асника, накреслював таку лінію розвитку: А. Асник розчарувався після поразки січневого повстання, його поезія розхиталася «під впливом пройденої болісної кризи», — він кинув усі дотеперішні ідеали, поквітувавши їх гіркою іронією, розміном девальвованих вартостей на дрібні; отже, любові — на флірти, життя, сповненого високими ідеалами, — на життя метелика, відданого виключно дрібним, кошачиним справам, з яких найважливіша — погоня за променем сонця; для людей-метеликів ним є власне потіха й ужиття.

Характеризуючи творчість А. Асника після 1870 р. І. Франко пише: «Пробуючи різних тонів, дійшовши до правдивого майстерства форми і мови Асник рівночасно від гіркої іронії і сатири, від вибухів любовної пристрасті, розчарувань та сліз дійшов до спокою, до гармонії, навіть до погідного, веселого настрою» — і далі: «...в своїй поезії майже відірвався від інтересів польської сучасності, вглибився в абстракціях...»

Здається, що в цьому в цілому правильному осуді є непотрібна мала ланка, що поєднує дві різні, викликані різними причинами думки: спокій і гармонія

¹ H. Taine "Falozofia sztuki", Warszawa 1896, przełożył, przepisał i skorowidzem opatrzył Antoni Sygietyński.

² Цитати з вищеподаного видання ст. VI.

³ ЛНВ. — Т. I. — 1899.

поезії А. Асника — це прояв афірмації позитивістської програми, а, видно, пізніше відірваність від проблеми польської громадськості сигналізує розчарування, друге вже в житті поета, цим разом силою розуму. І знову спостерігаємо повернення на позиції самітника, на ідейні вершини, але, як вдало окреслює І. Франко, «це не дійсна вищість, а відчуженість». Це речення вимовно вказує на пустку жесту, яким то покоління польських позитивістів, прикриває власну самотність і безсилість».

На закінчення роздумів про творчість А. Асника хотіла б я зіставити дві думки П. Хмельовського про цього поета. Першу, взяту з книжки «Сучасні польські поети», рік видання 1865, І. Франко коментує такими словами: «Справедливо зауважує Хмельовський, що Асник хоч демократ своїми симпатіями, далекий був душею від простого люду, не вмів відчувати ані висловити його горя, його життя і думок».

Другу думку П. Хмельовського подаю за «Історією польської літератури», виданою в 1900 р.: «І не абстракційно, і не для “втаємничених” тільки творив цю поезію великий рефлексійний лірик, але завжди мав на думці власне суспільство, сердечно відчував його положення, розумів його потреби, а солідаризуючись з прогресивною демократією, хотів впливати на піднесення її духа».

Це двуголосся польського критика чітко вказує на зміни, які відбулися в програмі позитивістів, різниці між початковим періодом кампанії ідеологів буржуазії проти залишків феодалізму і пізнішим періодом союзу міщанства з поміщиками. Друге висловлювання П. Хмельовського, безперечно, насуває висновок, що «власне суспільство» дорівнює «власному класу». Згадка про це допоможе нам у дальшому аналізі, присвяченому оцінці І. Франком творчості М. Конопницької.

Я воліла б тут спертися на оцінці, зробленій в обговорюваній вище статті, а не в надрукованій в газеті «Ді Цайт» у 1901 р., присвяченій 25-річчю діяльності М. Конопницької, бо думаю, що ця праця, написана на ювілей, зі зрозумілих причин є поклоном в сторону письменниці, а тим самим повністю не висловлює думки критика.

У цій невеликій характеристиці І. Франко вірно відобув істотні риси творчості М. Конопницької — як позитивні, так і негативні. Свіжість і полум'яність віршів, тенденційність і сильна літературна фантазія поруч з недоліками реалістичного характеру, певної дози нудотності дешевого сентименталізму, навіть екзальтації і риторики. Суспільна програма М. Конопницької дійсно досить обмежена: «Освіта, милосердя з додатком шляхетського — згода хати з двором» (цитую слова І. Франка). Однак вартість творів М. Конопницької не в формулюванні таких чи інших програм, а в її суспільних шуканнях, під якими я розумію те, що вона відслонювала дражливі і болісні проблеми тогочасною польського суспільства, непокоїла ситих і одягнутих, порушувала блаженне самовдоволення численної групи сфілістрованих позитивістів.

Здається, власне ці погляди були приводом нехиті П. Хмельовського до поетеси, про яку він пише або з іронією, або з поблажливістю. Цей тон трохи передався і українському критикові, зокрема тоді, коли він атакує — зрештою вірно — філософські вірші М. Конопницької. При цій нагоді він наводить — з повним схва-

ленням — таке речення П. Хмельовського: «Конопницька веде на екзамен Бога, випитує його, хто він, що робить і чому так робить, але сама навіть не вміє добре задавати йому питання як слід».

Дозвольмо собі на малу містифікацію — перекиньмо це на ділянку суспільних проблем. Звичайно, мусимо ввести відповідну номенклатуру: замість слова «Бог» — вживаймо окреслення «імущий клас» — на щастя поетеса дійсно не дуже знає, як слід ставити питання, але бачить, що є багато справ, про які треба питати. А це вже досягнення.

Останньою позицією, яку обговоримо в цьому нарисі, є рецензія на «Форпост» («Пляцувка») Б. Пруса, вміщена в 1887 р. в часопису «Рух»¹. Ця рецензія, а точніше вже майже есей, відноситься до найкращих досягнень І. Франка на полі критики.

Я хотіла б, по-перше, звернути увагу на стислий, накреслений на досить широкому історично-суспільному тлі огляд творчості польських письменників, які ввели у свої твори село і селянські образи. Тут можна було б мати певні застереження до надто високої лірики, яку критик вживає до поезії А. Ленартовича. Справа ця зрештою повторюється і в інших нарисах, так що вимагає докладнішого аналізу, звичайно, не в цей момент і не в цьому місці. Цікаво, що І. Франко, зіставляючи творчість обох письменників і роблячи М. Конопницьку продовжувачкою лінії оспівувача «мазовецьких полів і лісів», з великим ентузіазмом ставиться до поезії поетеси, визнаючи її високу громадську вартість, чого не було в обговорюваному вище нарисі, присвяченому цій письменниці.

Мені хотілося б у своїх роздумах на тему рецензії на твір Б. Пруса зайнятися трохи іншими аспектами, такими, які в цілому не бралися до уваги. Йдеться про певні загальні висновки, які насуваються при читанні праці І. Франка. Спробую розглянути їх по пунктах:

а) у «Форпості» виступає типовість ситуації при нетиповості зображених випадків.

б) І. Франко підходив дуже близько до формулювання причин розбіжності між акторськими намірами і формою, в яку він їх вміщує, себто просто повістю.

Затримаймося поки що на цих двох питаннях.

І. Франко під кінець III частини своєї рецензії на «Форпост» дуже сумлінно співставляє випадки, які на його думку, не мають відповідної мотивації в ході оповідання, є вони приказкою «*deus ex machina*», немає в них реального покриття. Літанія їх досить довга, приклади відповідні, перераховування їх І. Франко закінчує такими словами: «Що це не є типове явище, про те нема що й говорити». Отже здається, що І. Франко виділив тут цікаве явище: Тодішнє політичне, економічне, а навіть соціальне становище польського села (Великопольське королівство) було згідне з картиною, накресленою Б. Прусом, — а саме пролетаризація селянства, німецька колонізація, протести польського селянина, який судорожно тримався землі в протилежності до тих землевласників, які безтурботно її позбувалися, не вміючи або не хотючи господарювати (слід тут згадати, що часто просто не встигали, не могли достосуватися до умов, які весь час змінювалися і вимагали

¹ Ruch. — 1887. — Nr 9-13. — S. 278–280, 306–369, 343–344, 375–376, 409–411.

переставитися на промислове господарювання). З завзятим опором селянина тісно пов'язується його нехить до міста. Еміграція до міста була остаточною. Бо означала перехід до класу позбавлених спадщини паріїв без землі. Як зазначено було вище, ці проблеми в романі Б. Пруса були накреслені; інакше представляється справа з добором випадків, які нам унаочнять, зобразять цілу ситуацію. Дійсно не раз маємо тут до діла з нагромадженням збігу обставин, а не з наростаючою необхідністю, послідовністю, логічними наслідками. Не завжди мають вони своє джерело в психологічному рисунку постаті, не завжди також в окресленій ситуації, інакше, як зауважує І. Франко, ефектом є парадокси. Чому це так? Здається, що Б. Прус, користуючись методом згущення трагічних випадків, переяскравлення, прагнув досягти максимального драматичного напруження в повісті, а цим самим викликати сильну реакцію читача, схвилювати його почуття.

Сказане поєднується певним способом з другим пунктом, себто з розбіжністю між авторським наміром і його здійсненням. Прочитуймо речення І. Франка: «...Однак обвинувачення Слимака і самого автора, які вони кидають проти німців, подиктовані швидше хвилимовим патріотизмом ніж мистецькою правдивістю». Поповнимо цей вислів: німці, з якими ми маємо до діла в «Форпості», поперше, це носії поступу (І. Франко пише: «Соколинний зір, — додає від себе автор (Б. Прус. — К. С), — за півгодини відкрив дві таємниці новітньої праці: її поспіх і організацію»), по-друге, німців цих виганяють з власної країни важкі економічні умови, подібно як, наприклад, польських селян, що емігрували до Америки, отже, можна цей рух німців назвати еміграцією а rebours, себто відвратною ніж та, яка чекала польських селян, коли вирвання останньої смужки землі змусить їх залишити село і переселитися до міста. Зарискуймо тут ствердити, що власне ця принципова різниця суспільної долі є найважливішою причиною нехиті, ненависті польського селянина до німецьких колоністів.

Ці дві справи у великому ступені викликають справедливий докір І. Франка за неправдивість художнього образу: Б. Прус у цьому польсько-німецькому конфлікті на перший план висунув передовсім національну боротьбу, залишаючи в тіні суспільно-економічні аспекти цієї проблеми. Здається, що тут криються причини певних розбіжностей між самою реалізацією і суспільним замовленням, яке, безсумнівно, скривалося в генезисі виникнення «Форпосту». Німці Б. Пруса — це люди з симпатичними рисами і становлять вони суспільство, якого селяни у «Форпості» багато чого могли б і повинні були б навчитися. Наведено тут дуже вдале зауваження І. Франка: шкода, що Б. Прус не подав гарнішої картини «суспільного життя всього села і впливу німецької колонії на це життя». Безсумнівно, таке доповнення зробило б більше зрозумілою і реальною мотивацію деяких випадків, а також підсилило б і поповнило конфлікт між селянами і колоністами.

Залишилося обговорити ще одно, на перший погляд дрібне, засигналізоване лише двічі питання. Тим не менш таке цікаве, що дозволю собі присвятити йому трохи місця в нинішньому нарисі. На сторінках статті про «Форпост» знайдемо таке речення: «...однак, у нас принаймні, ідеалом селянина є не гроші, а тільки земля» (с. 158¹), і далі: «Тому-то це велике замилювання Слимака переховувати

¹ Іван Франко. Твори в двадцяти томах. — Т. XVIII.

гроші без всякої цілі, для самих тільки грошей, здається мені навіть з наскрізь селянського становища незрозумілим...» І ще одна цитата (с. 160¹): «...що виною тут були не німці, а дивна безпорадність Слимака і його якесь сліпе завзяття — ховати гроші без цілі...» Думаю, що тут маємо до діла з дуже характерним явищем: селянин Б. Пруса знає не тільки вартість землі, але й грошей, знає вже, що як з одного, так і з другого можна мати користь, у той час як галицький селянин, за І. Франком, найбільшу і єдину мету бачить поки що тільки у володінні землею. Тут силою є ще земля, там — починають бути гроші. Ця різниця поглядів письменників, без сумніву, виникає з різниці економічних умов, в яких вони обидва жили — І. Франко в Галичині, Б. Прус — в Королівстві.

На цьому я хотіла б закінчити свій поверховий огляд публікацій І. Франка про творчість трьох польських письменників. Метою моєю були певні співставлення думок українського критика з сьогоднішнім розумінням цих питань — оскільки характеристика творчості А. Асника, М. Конопницької, Б. Пруса вдала і які причини вплинули саме на таку оцінку їх творів І. Франком.

¹ Літературно-критичні статті. — Київ, 1955.